

ВІДЗИВ

на дисертацію **Старжеця Володимира Івановича**
«Боротьба радянської влади і українського підпілля за вплив на освітній простір
західних областей УРСР у післявоєнний період (1944–1953 рр.)»,
представлену на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за
спеціальністю 07.00.01 – історія України

Одним із важливих завдань сучасної вітчизняної науки є об'єктивне і комплексне дослідження на основі нових концептуальних засад історії України періоду пізнього сталінізму У контексті цього особливе значення має проблематика, що стосується освітніх процесів у західноукраїнському регіоні в післявоєнний період. Адже, незважаючи на те, що у вітчизняній історіографії в умовах незалежної України з'явилася низка серйозних праць, присвячених означеній проблемі, багато її сегментів ще залишаються малодослідженими. Проте не менш важливим є й інший аспект: це власне самі іманентні потреби сучасної історичної науки докопуватися до нових пластів історії, продукувати нові знання та переосмислювати їх. Такі спонукальні мотиви й підштовхують науковців до нових пошуків. З огляду на зазначене, звернення В.І. Старжеця до дослідження даної теми є цілком виправданим й заслуговує позитивної оцінки.

Усвідомлюючи складність тематичного поля, Володимир Іванович чітко сформулював об'єкт, предмет, мету і завдання дослідження. Цілком переконливим є обґрунтування територіальних меж та хронологічних рамок наукової роботи.

Серед елементів наукової новизни є те, що це перше дисертаційне дослідження, у якому розглянуто освітнє життя західноукраїнського регіону з точки зору протистояння радянської влади і націоналістичного підпілля, розкрито шкільну, середню спеціальну та вищу освіту як складник ідеологізації суспільного життя. Дисертантом уперше введено до наукового обігу й опрацьовано низку нових (з Галузевого державного архіву Служби безпеки України, м. Рівне) та недостатньо досліджених раніше архівних джерел, що дало можливість осмислити повоєнне протистояння за освітню сферу у західних областях УРСР.

Структурно дисертація не викликає принципових зауважень. У ній наявні всі необхідні елементи: вступ, 4 повноцінні розділи, поділені на 10 підрозділів, загальні висновки, список використаних джерел і літератури і додатки. В її основу цілком логічно покладено проблемно тематичний принцип, який, на наш погляд, дозволив комплексно вирішити важливу наукову проблему.

Здобувач продемонстрував глибоку обізнаність з науковою літературою, яка безпосередньо чи опосередковано стосується теми. Автор запропонував поділ існуючих видань із проблематики дослідження на декілька груп, кожна з яких відзначається як хронологічними рамками творення історичних праць, так і

методологічними підходами, які були характерні для цих історичних етапів. Хотілося б звернути увагу автора на статтю О. Петренка (*Буденність насилля: долі вчителюк-східнячок у Західній Україні в післявоєнний період. З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. 2011. 2, 236-254*), котра випала з поля зору дослідника, однак з огляду на предмет дослідження, гадаємо, заслуговує на увагу.

Специфіка джерельної бази такого об'єкту дослідження, і, відповідно, предмету наукового пошуку, полягає у тому, що вона є різноплановою. Викликає повагу глибина і масштабність проникнення автора у багатоманіття першоджерел. Автором опрацьовано документи з 5 фондів центральних державних архівів України (ЦДАГО України та ЦДАВОВУ України), значний масив документів з фондосховищ шести державних архівів західних областей України та електронного архіву Центру досліджень визвольного руху. Однак, на нашу думку, Володимирі Івановичу варто було б чіткіше структурувати джерельну базу чи то за проблемно-тематичним принципом, чи то залежно від походження. Натомість автор аналізує джерельну базу, виходячи з місця її зберігання – державні, обласні архіви тощо. За такого підходу важче сформувати панорамне бачення комплексів архівних джерел, покладених в основу вивчення окремих проблем дослідження: структура і управління навчально-освітніми закладами, зміст і форми навчально-виховного процесу, ідеологічна складова змісту освіти тощо. Позитивним моментом цієї частини роботи є використання наративних матеріалів – спогадів партійно-державних діячів та учасників українського національно-визвольного руху, тогочасну періодику.

Пропонований Володимиром Івановичем варіант архітектоники висвітлення проблеми цілком відповідає поставленим меті та завданням, є вдалою матрицею викладу матеріалу. В окремому розділі дисертації розглядається розвиток шкільної освіти в досліджуваному регіоні в повоєнний період крізь призму особливостей відновлення радянської освітньої системи в краї, агресивної ідеологізації змісту освіти та жорсткого протистояння радянської влади та націоналістичного підпілля в сфері шкільної освіти.

Чимала увага в роботі приділена аналізу проблем, з якими зіткнулася держава в ході відновлення мережі шкіл у західних областях України та налагодження навчального процесу. Серед найважливіших автор виокремлює: відсутність достатньої кількості шкільних приміщень та матеріально-технічного обладнання, фахівців-педагогів; низький рівень матеріального забезпечення вчителів та школярів. Проте, зосереджуючи увагу на досить важливих деталях, автор випустив з поля зору загальну характеристику управлінської вертикалі освітньої системи в регіоні. Адже ідеологізація освіти, про яку йдеться в дисертації, стала можливою завдяки існуванню в тоталітарній державі двох паралельних структур «виконавчої» влади: у формі радянських та партійних органів влади.

На підставі значної кількості різноманітних джерел автору вдалося розкрити форми, методи і способи нав'язування владою більшовицької ідеології. Цілком слушним і обґрунтованим є висновок В.І. Старжеця про те, що важливим методом насадження комуністичної ідеології в школах західної України, влада вважала, з одного боку, розширення мережі комсомольських та піонерських організацій, а з іншого – збільшення числа комуністів серед вчительського загалу (с.67). Опосередкованим способом інтегрування західноукраїнського регіону в загальносоюзний освітній простір автор вважає русифікаторську політику сталінського режиму. Він наголошує, що «русифікація набрала «повзучого» характеру – кількість російськомовних шкіл збільшувалась поступово» (с.69). *Поряд з достатньо вагомими успіхами у висвітленні цього питання зустрічаються й досить поверхові, надто загальні місця, як, наприклад, сюжет про «викривальні кампанії» (с.с.71-72). Автор робить висновок про те, що «постанови уряду та партії швидко впроваджувалися в навчальний процес», посилаючись на слова окремих вчителів чи директора школи. На нашу думку, варто було конкретизувати це, навести приклади конкретних форм роботи в школі: політінформації, виховні години, організація масових заходів тощо.*

Досить складне завдання постало перед автором при вивченні методів впливу націоналістичного руху на шкільництво регіону. Це, насамперед, зумовлено активним дослідженням діяльності українського націоналістичного підпілля в повоєнний період вітчизняними науковцями. Тим не менше автору вдалося достатньо аргументовано висвітлити позицію українських націоналістів щодо необхідності отримання належного рівня освіти українською молоддю, показати форми і методи проведення молодіжної політики, яка ґрунтується на засадах національного патріотизму.

У третьому розділі в усій своїй повноті, переважно на основі залучення широкого конкретно-історичного матеріалу та в контексті дискурсу, розглянуто складники ідеологізації навчально-виховного процесу у педагогічних училищах та інститутах регіону. Обґрунтовано важливе положення про те, що студентська молодь перебувала під всеосяжним контролем партійних органів та адміністрації навчальних установ. Автором проаналізовано основні заходи та методи, які використовувала влада для формування в майбутніх вчителів початкових класів матеріалістичного та комуністичного світогляду. Володимир Іванович наголошує, що «освітня політика держави набула яскраво вираженого ідеологізованого характеру» (с.105). Загалом погоджуючись з автором, мусимо зауважити, що ця політика не «набула» такого характеру, вона була продовженням політики, яку проводив сталінський режим у всіх, без винятку, сферах життя, особливо в освітній впродовж усього періоду свого існування. Заслуговує на увагу частина дисертації, у якій В.І. Старжець на конкретних прикладах демонструє способи і форми ідеологічного контролю за навчально-виховним процесом у педагогічних училищах західних областей УРСР.

Помітне місце в дисертації відведено висвітленню теми ідеологічного тиску на навчальний процес у вищих навчальних закладах регіону. На підставі аналізу досліджуваних історичних джерел автор дійшов висновку, що «головною метою розвитку вищої освіти у Західній Україні стала підготовка місцевих кадрів для поширення радянського впливу та комуністичної пропаганди у суспільстві. Важливою ціллю, що її намагалася досягти Москва, було формування лояльних місцевих еліт» (с.124). Володимир Іванович наголошує, що насадження марксистсько-ленінської ідеології відбувалося як у прямий спосіб (вивчення творів класиків марксизму-ленінізму, проведення ідеологічно спрямованих виховних заходів), так і в опосередкований («підтягування оцінок»).

Автор звертає увагу, що важливе місце в системі вищої педагогічної освіти відводилося таким політичним організаціям як КП(б)У та комсомол. Влада всіляко сприяла вступу до їх лав як викладачів так і студентів, особливо вихідців з місцевого населення. Здобувач наголошує, що «крім ідеологічної обробки студентів та пропагандистських виступів, керівництво студентських комсомольських організацій активно застосовувало тактику цькування та громадського осуду тих, хто не бажав співпрацювати. Важливим елементом зібрань була всезагальна критика та виключення із лав ЛКСМУ чи відрахування з університету неактивних студентів, або тих, хто чинив будь-який спротив (с.130). ... У студентському середовищі насаджувалася система «сексотства» та підозрілості через таємних інформаторів» (с.133).

Позитивним моментом розділу дисертації є те, що автор не обмежується прикладами із життя і діяльності таких відомих постатей української вищої школи як І. Крип'якевич та М. Возняк, а наводить приклади переслідувань владою викладачів інших вузів – А. Родзіна (Кременецький учительський інститут), В. Глущенко (Ровенський учительський інститут). *У висновках до розділу В. Старжець вказує, що «поряд з ідеологічним тиском щодо студентів та професорсько-викладацьких кадрів, комуністичний режим широко застосовував репресії – суспільний осуд, звільнення з роботи, виключення з вузу, депортації, ув'язнення та ін.» (с.144). Однак у тексті розділу автором не наводяться приклади депортацій чи ув'язнення студентів чи викладачів педагогічних училищ та інститутів. Думається, що такі випадки мали місце.*

Залучення здобувачем до наукового обігу значного масиву архівних матеріалів, які зберігаються в архівно-кримінальних справах фондів Галузевого державного архіву Служби безпеки України у Рівному, суттєво доповнило дослідження вітчизняних науковців про підпільні антирадянські організації шкільної молоді. Ця частина дисертації насичена фактологічним матеріалом, на підставі якого автор визначає різноманітність форм антирадянської боротьби патріотично налаштованої молоді західних областей України. Чимало використаних документів маловідомі та рідко вживані у науковому обігу. Масштаби та динаміка розгортання

антибільшовицького спротиву у молодіжному середовищі дозволили Володимиру Івановичу зробити висновок, що «учнівський опір більшовицькій владі та неприйняття комуністичної ідеології на теренах західних областей УРСР у повоєнний період набув масового характеру та локально продовжувався до середини 1950-х рр.» (с.169). Автор намагається узагальнити кожен з ключових тез, які чітко прослідковуються в цьому підрозділі. Водночас, слід зауважити, що іноді зустрічаються повтори смислового характеру. Наприклад, наприкінці підрозділу автор стверджує, що «широкого масштабу на західноукраїнських теренах набули арешти вчителів та учнів, які не поділяли радянської ідеології» (с.167) і наводить приклади у підтвердження цих слів. Однак в попередній частині цього тексту він уже розповідає про це і, власне, репресії проти учнів та вчителів цілком слушно розглядаються ним як способи боротьби радянської влади з інакомисленням.

Дослідницька свіжість властива науковій розробці проблеми студентського спротиву радянській політичній системі. На підставі значного масиву детально опрацьованих і проаналізованих джерел та наукової літератури Володимир Іванович дійшов висновку, що з огляду на високий ступінь небезпеки, яка загрожувала учасникам молодіжного крила націоналістичного підпілля у разі викриття їх діяльності спецорганами більшовицької влади, керівництво ОУН(б) наголошувало на необхідності дотримання ними «глибокої конспірації, роботи в індивідуальному порядку, легалізації та відправці в студентське середовище перевірених і навчених підпільників, які б впливали на молодь»(с. 173). Цей висновок автор підтверджує численними прикладами з життя та діяльності національно свідомої студентської молоді західних областей України.

Загальні висновки до дисертації є цілком обґрунтованими, в повній мірі акумулюють основні результати роботи, оскільки випливають з її змісту та відповідають науково-дослідницьким завданням.

Зміст автореферату відповідає основним положенням і результатами, викладеним у тексті дисертації, які, в свою чергу пройшли достатню апробацію на низці всеукраїнських та міжнародних конференцій, відображені в 6 статтях у фахових виданнях, 5 – у публікаціях, які додатково відображають результати дослідження.

Практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що нагромаджений фактичний та теоретичний матеріал, зроблені висновки дослідження можуть бути використані для підготовки узагальнюючих праць з історії українського визвольного руху середини XX століття, історії розвитку освіти в Україні, енциклопедичних видань, а накопичений фактологічний матеріал може бути використаний при створенні музейних експозицій та тематичних виставок, історико-красназавчій роботі.

Констатуючи в цілому належний кваліфікаційний рівень рецензованої дисертації, необхідно висловити ще деякі зауваження, рекомендації й побажання, крім уже зазначених.

1. Щодо методології дослідження. Специфіка предмету дослідження дозволяє застосовувати гендерний підхід до вивчення проблеми. Це дало б змогу автору роботи глибше розкрити специфіку змін і перетворень в західноукраїнському освітньому просторі, зумовлену процесами радянзації. Йдеться, насамперед про таку складну і заполітизовану проблему як доля вчительок-східнячок. Володимир Іванович торкається цієї теми в роботі, але, здебільшого, обмежується констатацією факту. Тоді як характеристика молодих дівчат/жінок з точки зору розгляду їх як суб'єктів суспільно-політичних та освітніх процесів у регіоні дозволяє наповнити ці процеси гендерним компонентом.

2. Дисертація ґрунтується на значному масиві архівних джерел, залучених з основних центральних та обласних державних архівів. Однак автор мало уваги приділив такому важливому джерелу інформації як спогади сучасників. Адже досі живуть люди, чиї шкільні чи студентські роки випали саме на період пізнього сталінізму. Такого роду наратив дозволяє доповнити офіційну статистику чи інформацію емоційно-чуттєвим тлом.

3. Незважаючи на високий у цілому рівень тексту дисертації, він все ж не позбавлений і деяких стилістичних та смислових огріхів. Серед них зазначимо стилістичні помилки: «... закону про всеобуч», як єдиного нормативно-правового документу, не існувало. У 1940–50 ті рр. у це поняття вкладали суму різних документів, головними з яких були: Конституція УРСР 1937 р. ...» (с.56) – поняття не може складатися з документів; «науковці та праці, що не вписувалися у комуністичну концепцію....» (с.73) – науковці не можуть вписуватися в концепцію. Трапляються повтори та погрішності технічного характеру.

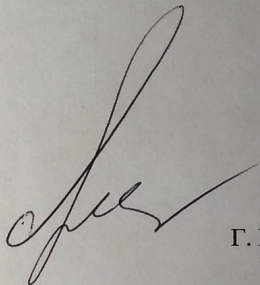
Усі зауваження і коментарі, висловлені у цьому відгукові, мають дискусійний характер і не впливають на загальну високу оцінку роботи.

Робота Старжеця В.І. є важливим внеском до історіографії подій українського національно-визвольного руху 1940-х – початку 1950-х років та процесу радянзації західних областей України. Вона є самостійним завершеним науковим дослідженням, в якому розглядаються проблеми, що мають важливе методологічне і пізнавальне значення. Варто підкреслити, що наукове значення дослідження потенційно виходить за рамки регіоналістики. Дослідницька оптика дисертації збільшує регіональні події до загальнонаціонального масштабу. Робота дозволяє розвинути тезу про поліморфність, різновекторність подій, які ми об'єднуємо термінами «український національно-визвольний рух» та «радянська».

За актуальністю, науковою новизною, вірогідністю та практичною цінністю, змістом і оформленням робота Старжеця Володимира Івановича «Боротьба радянської влади і українського підпілля за вплив на освітній простір західних областей УРСР у післявоєнний період (1944–1953 рр.)» цілком відповідає вимогам п.п. 9, 10, 12 «Порядку присудження наукових ступенів і присвоєння вченого звання старшого

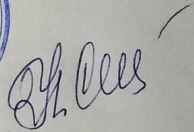
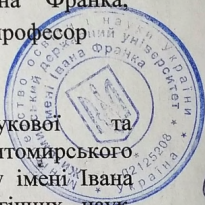
наукового співробітника», затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 24.07.2013 року №567 (зі змінами), а її автор Старжець Володимир Іванович заслуговує на присудження йому наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.01 – історія України.

Завідуюча кафедрою всесвітньої історії Житомирського державного університету імені Івана Франка, доктор історичних наук, професор

Г. М. Стародубець

Проректор з наукової та міжнародної роботи Житомирського державного університету імені Івана Франка, доктор педагогічних наук, професор

Н. А. Сейко